

НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ У СТАРОЈ СРПСКОЈ ЦРКВЕНОЈ ПОЕЗИЈИ

Сажетак: Под старом српском црквеном поезијом подразумевају се средњовјековни богослужбени текстови сакупљени и објављени у *Србљаку*. У раду се испитује удио националне свијести у грађењу ових текстова, који су сами по себи универзалног карактера, будући да су намијењени цјелокупном православном свијету. Покушава се одговорити на питање да ли се и како јавља српски идентитет у текстовима који, сами по себи, не би требало да имају таква обиљежја.

Кључне ријечи: црквена поезија, служба, Србљак, национално, српско, средњи вијек

1. Увод: Срби у византијском културном кругу

Једанаести вијек у геополитичкој слици Европе донио је промјену тако што су велике силе, какве су биле Византија, Свето римско царство њемачке народности и папство изгубиле политичку моћ, те су спласнуле и њихове претензије ка управљању цјелокупном Европом. Истовремено, а на рачун пада моћи поменутих сила, јачају државе појединих народа. У њима се постепено формирају услови за обликовање нација, јер у оквиру једне територије слабе разлике међу популацијом, и то оне језичке, племенске и сл. Културолошки, новообликоване етничке скупине и даље плијене културу неке од сила – било да се ради о култури Истока (Византије) или култури Запада (која своје исходиште има у Риму). Сходно томе, и српски етнос, након фазе стицања свијести о колективитету и територијалне консолидације, а будући на размеђи културолошких утицаја, морао се определијелити за темеље на којима ће градити сопствену културу. Стицајем различитих околности, Срби су се приклонили културолошки неупоредиво надмоћнијој Византији, те су плијенили њене тековине, грађене више вијекова на даровима античког свијета, блискоисточних култура и хришћанства као *spiritus rector*-а. Утицај Византије је свеprisутан, а нарочито у књижевном стваралаштву и ликовним умјетностима. То није случај само са Србима, већ са цјелокупном источнохришћанском заједницом, којој је Византија била културни тотор и источник. Другим ријечима,

цјелокупно средњовјековно књижевно стваралаштво православног живља припада једном обрасцу, а на његов су развој утицали бројни фактори из ширег културног подручја. Управо се из ових разлога, напоменуо је Димитрије Богдановић, „национални моменат не може истицати као најзначајнији“.¹ Свакако да не, али у смислу да поједине националне књижевности немају одлике које се не би могле уклопити у општу поетику књижевности средњовјековне православне Европе, што значи да се ниједна књижевност византијског културног круга у средњем вијеку не може издвојити као нешто засебно, јер „националне самобитности књижевног стварања у средњем веку нема, мада може и мора бити говора и о неким специфичностима књижевног израза у једном или другом народу“.² Богдановић у истом тексту додаје; „Опште категорије су у читавој епоси изнад и пре посебних обележја, па се ниједна национална књижевност средњег века не може издвојити из свога општег простора – осим веома условно, радно, уза све ограде и упозорења на ту чврсту повезаност са литературама других народа који припадају истом културном простору.“³

Но, уколико нема самосталности на поетичком и културолошком нивоу, има ли било какве свијести о издвојености једног етноса у односу на друге удионике византијског круга? Одговор је позитиван, а потврду је могуће наћи у бројним средњовјековним списима. За ову прилику прегледана је цјелокупна заоставштина српске средњовјековне црквене поезије.

2. Црквено пјесништво код Срба

Поезије у њеном савременом поимању у средњем вијеку није било. Оно што се подводи под поезију српског средњег вијека јесу у првом реду богослужбени текстови, тј. српска средњовјековна поезија готово у цијелости јесте црквена поезија.

Мало је сачуваних трагова свјетовне, боље речено ‘небогослужбене’ поезије, будући да су и ови трагови мање-више прожети религијским осјећањем и виђењем свијета. Поред *Прогласа Св. Јеванђеља* и *Азбучне молитве*, који су наслијеђени из старије епохе (дјела су Константина Преславског из 9. вијека) и заиста писани у стиху, и то добро познатом византијском политичком дванаестерцу (грч. *στίχος πολιτικός* – ‘грађански, популарни стих’), од оригиналних српских пјесничких ‘небогослужбених’ дјела, писаних српском редакцијом старословенског језика (српскословенским језиком), сачувано је свега њих

¹ Димитрије Богдановић. *Предговор књизи Поетика старе руске књижевности* (Д. С. Лихачов. 1972. Београд: СКЗ, XVIII).

² Исто, XVII.

³ Исто.

неколико,⁴ и то: Јефимијина *Туга за младенцем Угљешом*, затим *Слово љубве, О будућим временима* и *Речи на мраморном стубу на Косову* деспота Стефана Лазаревића, *Песма смрти* анонимног аутора и *Молитва Богородици* Димитрија Кантакузина.⁵ Но, будући да језик Словена није могао у потпуности пресликати парадигму грчког стиха, јер је у сржи стихоса политикоса било грађење помоћу акцента, који се, наравно, није подударо са словенским акценатским системом, тако се и на покушаје пјевања у овом стиху гледа као на својеврсну Прокрустову постељу – насилно увлачење словенске реченице у калуп грчке метрике.

Прије објављивања старих српских служби и других богослужбених текстова (*Србљак I, II и III*. 1970. (пр. Ђорђе Трифуновић). Београд: СКЗ),⁶ они су били мање познати и неријетко су заобилажени приликом покушаја исписивања прегледа старог српског пјесништва. О томе свједоче текстови о српској средњовјековној поезији унијети у прву књигу едиције *Српска књижевност у књижевној критици – Стара књижевност*. 1972. (пр. Ђорђе Трифуновић). Београд: Нолит – сви настали прије овог издања *Србљака*.⁷ За њу Божидар Ковачевић каже да је то пјесништво „далеко од данашњег живота, оно је мање познато и мало је изазивало интересовања“⁸, те у прегледу највише пажње посвећује ‘небогослужбеној’ поезији. Чак ни Ђорђе Сп. Радојчић, велики зналац ове области, не упушта се у детаљнију анализу богослужбене поезије, те додаје: „Потребно је приредити критичко издање Србљака, које ће обухватити целокупну рукописну грађу којом располажемо.“⁹ Миодраг Павловић из примарно непјесничких жанрова (житија, посланица, бесједа, молитава, записа) издвојио је ‘поезију’, оне дијелове који су лирски проткани, те каже: „Најмање је ту песама из литургијског и канонског арсенала, у који смо

⁴ „У српској средњовјековној књижевности нема много стихова, и то свакако због тога што начин певања у православној цркви није захтевао устаљене метричке облике и слик. Уколико и има стихова, они су увек начињени по угледу на тзв. византијски политички дванаестерац.“ (Павловић, Д. и Маринковић, Р. (пр.). 1975. *Из наше књижевности феудалног доба*. Београд: Просвета, 60.)

⁵ Ђорђе Сп. Радојчић. 1957. *Старо српско духовно и световно песништво*. У: Ђ. Трифуновић (пр.). 1972. *Стара књижевност*. Београд: Нолит, 82–87.

⁶ Како биљежи Ђорђе Трифуновић, приређивач издања, СКЗ је објавила *Србљак* на лично заузимање Васка Попе.

⁷ У питању су текстови: *Наша стара лирика* (Божидар Ковачевић, 1950), *Старо српско духовно и световно песништво* (Ђорђе Сп. Радојчић, 1957), *Старо српско песништво* (Миодраг Павловић, 1964) и *Стари српски песнички записи* (Ђорђе Трифуновић, 1962). Изузетак је текст Димитрија Стефановића, *Појање старе српске духовне поезије* (1964), који се тиче њеног врло важног сегмента – музичког елемента, који је од ње нераздвојан.

⁸ Божидар Ковачевић. 1950. *Наша стара лирика*. У: Ђ. Трифуновић (пр.). 1972. *Стара књижевност*. Београд: Нолит, 70.

⁹ Ђорђе Сп. Радојчић. 1957. *Старо српско духовно и световно песништво*. У: Ђ. Трифуновић (пр.). 1972. *Стара књижевност*. Београд: Нолит, 82.

и најмање увида имали.“¹⁰ Овакву путању наставио је и Ђорђе Трифуновић, који је свој текст у цијелости посветио поезији записа.¹¹ Једино се краћи текст Димитрија Стефановића у потпуности односи на црквено пјесништво, и то на указивање на нужну нераздвојивост текста и мелодије.

Овакав однос према старој црквеној поезији, који се умногоме промијењено од момента њеног превођења и објављивања, као посљедицу имао је штампање и додатног тома издању *Србљака* – четврте књиге, која је насловљена као *О Србљаку* (1970. (пр. Ђорђе Трифуновић). Београд: СКЗ), а приређивач је записао: „Стара српска црквена поезија отвара многа стручна, научна и културноисторијска питања. У жељи за расветљавањем ових питања и настала је четврта књига.“¹²

Упркос томе што је упознавање са старим српским црквеним пјесништвом ишло не тако брзо, корак по корак, оно је данас приступачно и познато готово у цијелости (бар онај дио који је сачуван). Тако већ Димитрије Богдановић сматра да су готово сви пјеснички жанрови средњовјековне књижевности богослужбеног карактера,¹³ а тек секундарно, као „прелазни жанр између прозног и поетског“, наводи похвалу, плач, молитву и записе.¹⁴ Поступак разазнавања поетског и његовог издвајања искористио је и Васко Попа у свом постхумно објављеном зборнику средњовјековне поезије, а истим трагом ишла је и Зорица Витић у *Антологији старе српске поезије*.¹⁵ Било како било, требало је времена да се поменути закључак, који је Димитрије Богдановић олако изразио једном реченицом, прихвати и устали као општеприхваћени поглед на српску средњовјековну поезију – она је у највећој мјери литургијска, богослужбена, црквена поезија, а тек секундарно (и врло рјеђе) ‘небогослужбена’, условно речено, свјетовна поезија.

Пјеснички жанрови старе српске књижевности у потпуности су преузети из Византије. Са доласком Ђирила и Методија (9. вијек) отпочела је и традиција црквеног пјесништва на словенском језику. Преводе се грчки текстови, и то првенствено они који имају практичну употребу на богослужењу. Тако су најприје преведени само дијелови јеванђеља (апракоси), изводи из *Дјела апостолских* и посланица (апостол), дијелови *Старог завјета* (пари-

¹⁰ Миодраг Павловић. 1964. Старо српско песништво. У: Ђ. Трифуновић (пр.). 1972. *Стара књижевност*. Београд: Нолит, 88–91.

¹¹ Ђорђе Трифуновић. 1962. Стари српски песнички записи. У: Ђ. Трифуновић (пр.). 1972. *Стара књижевност*. Београд: Нолит, 92–121.

¹² Ђорђе Трифуновић. 1970. О овом издању. У: Ђ. Трифуновић (пр.). *О Србљаку – студије*. Београд: СКЗ, 494.

¹³ „Песнички жанрови су углавном представљени у литургијском песништву, химнографији.“ (Димитрије Богдановић. 1980. *Историја старе српске књижевности*. Београд: СКЗ, 76).

¹⁴ Димитрије Богдановић. 1980. *Историја старе српске књижевности*. Београд: СКЗ, 83.

¹⁵ Васко Попа (пр.). 2008. *Јутро мислено* (Зборник средњовековне српске поезије). Нови Сад: Академска књига. – Зорица Витић (пр.). 2005. *Антологија старе српске поезије*. Београд: Политика/Народна књига.

мије), текст поретка литургије, поједине службе и други обредни текстови. Црквена поезија је међу њима заузимала врло значајно мјесто и тада у словенску културу улазе до тог времена већ уобличени и канонизовани пјеснички облици византијске црквене књижевности.¹⁶ За црквену поезију свакако су најзначајнији преводи октоиха,¹⁷ минеја,¹⁸ триода¹⁹ и сличних зборника богослужбених пјесама.

Формирање српске средњовјековне државе под Немањићима, као и развој српске редакције старословенског језика, омогућило је усмјеравање књижевних токова из општесловенског ка уженационалном. Потребе за новим богослужбеним текстовима сада аутокефалне Српске православне цркве с временом постајале су све веће, јер се увећавао и број новоканонизованих светитеља из српског рода. По узору на византијски предлажак, српски химнографи и пјесници писали су текстове који на првом мјесту прослављају српске светитеље, нарочито Немањиће, а касније и Бранковиће, али су се у зборницима нашла и дјела српских аутора посвећена Господу Исусу Христу, Богородици, а само тројици светитеља који нису били Срби.

С л у ж б а (грч. ἀκολουθία) јесте основни богослужбени жанр у православној цркви и, заправо, представља збирку других жанрова који унутар ње имају јасно одређену функцију и прате строги поредак. Текстови сабрани у служби комбинују се са другим текстовима (из *Часослова*, поретка литургије и сл.) на различите начине, а у зависности од врсте богослужења (Литургија, вечерње, јутарње и сл.), што је регулисано *типиком* – збирком правила којима се одређује како се, када и шта пјева на одређеном богослужењу. Дру-

¹⁶ „Са Јованом Дамаскином почиње епоха оне византијске службе која се одржала до данас, допуњавана новим текстовима, нарочито новим канонима, али у својој структури и своме основном правилу иста. У ту епоху ући ће и словенско духовно песништво, захваљујући преводима почев од последње четвртине IX в., који су потом допуњавани самосталним песничким делима словенских писаца. То је и време коначног формирања византијских богослужбених књига, оних које садрже главне литургичке и песничке циклусе: октоиха, триода, минеја и др.“ (Димитрије Богдановић. Византијски књижевни канон у српским службама средњег века. У: Ћ. Трифуновић (пр). *О Србљаку – студије*. Београд: СКЗ, 105.).

¹⁷ *Осмогласник, октоих* (грч. κτ – ‘осам’, χος – ‘глас’), јесте збирка богослужбених пјесама датих у осам напјева, који се називају *гласови*. Седмични циклус богослужења карактерише пјевање у једном од осам гласова (напјевâ).

¹⁸ *Минеј* (грч. μῆνας ον) представља збирку служби за један мјесец. Тако постоји 12 минеја, за сваки мјесец по један, који сачињавају јединствену збирку. Сваки од дванаест томова подијељен је на дане, те су у оквиру једног дана записане службе светитеља, светитељима или празника који се тога дана прославља(ју).

¹⁹ Под *триодом* (грч. τρι βιον) подразумевају се двије књиге: *Великопосни триод* и *Цвјетни триод*. *Великопосни триод* садржи богослужбене текстове који се користе од почетка Васкршњег поста до Лазареве суботе. *Цвјетни триод* (или *Пентикостар*, од грч. πεντηκοστήριον) употребљава се од Цвјетне недјеље до Недјеље свих светих. Дакле, годишњи циклус употребе минеја прекида се од почетка Васкршег поста, па до прве недјеље по Васкрсу, када су у употреби најприје *Великопосни триод*, а затим *Цвјетни триод*. Након тога (будући да се датум прославе Васкрса мијења, па тако и вријеме поста) у употребу се враћа минеј по редовном датуму.

гим ријечима, богослужбени циклус једног дана садржи текстове који се не мијењају и оне који се мијењају. Служба је збирка „промјенљивих“ текстова, а начин њихове употребе на богослужењу у току једног дана одређује типик.²⁰

Основни црквени пјеснички облици који улазе у састав службе јесу: тропар, кондак и стихира.

Т р о п а р и (грч. τροπάριον – ‘начин пјевања’) јесу основне црквене пјесме којима се прославља светитељ или догађај празника. Тематски се могу груписати у: васкрне (говори се о васкрсењу Христовом), крстоваскрсне (говори се о страдању и васкрсењу Христовом), богородичне (испјевани у част Богородице), крстобогородичне (описују Богородичину тугу под крстом на коме је распет Господ Исус Христос), светитељски (испјевани у част светитеља) и празнични (говоре о поједином празнику).

К о н д а к (грч. κοντάκιον – ‘штапић око којег је обавијен свитак’) јесте пјеснична форма која је јако блиска проповиједи. Има дугу традицију и развојни пут – од врло опширних (а тиме и непрактичних) кондака Романа Мелода до сажетих кондака који су и данас у употреби. Обично је то (условно речено) појашњење тропара обликовано као пјесничка цјелина.

С т и х и р а (грч. στιχηρά – ‘многостишје, пјесма од много стихова’) најчешће је дужа пјесничка цјелина која се углавном пјева након стихова псалама и на њих се надовезује. Постоји неколико врста стихира. Мелодијски и ритмички правилно су сачињене.

Комбиновањем ових пјесничких облика настају канони и акатисти.

К а н о н (грч. κανών – ‘правило’) јесте скуп од осам пјесама, које се пјевају у једном од осам гласова (напјевâ). Свака пјесма обично се састоји од ирмоса и четири тропара. Ирмос је тропар који се даје на почетку, а испјеван је у духу поједине библијске пјесме.²¹ Ирмос као спона одређује тематику и мелодију остале четири строфе (тропара). Иако канон нема јединствен садржај, понекад се акростихом указује на јединство засебних пјесама.

А к а т и с т (грч. ἀκάθιστος – ‘несједалан, када се не сједи’) јесте особен жанр црквеног пјесништва који се састоји од дванаест парова кондак – икос и тринаестог кондака. Сви акатисти писани су по угледу на чувени *Благовештењски акатист*.²² И прије 16. вијека, када се јављају први изворно

²⁰ Видјети: Лазар Мирковић. 1982. *Православна литургија – први општи део*. Београд: САС СПЦ.

²¹ Библијске пјесме јесу девет одјељака из *Старог* и *Новог зајвета*, и то: Пјесма благодарности (2 Мој 15, 1–10), Мојсијева пјесма пред његову смрт (5 Мој 32, 1–43), Радосна химна пророчице Ане (1 Цар 2, 1–10), Молитва пророка Авакума (Ав 3, 1–13), Молитва пророка Исаије (Ис 26, 9–19), Молитва пророка Јоне (Јон 2, 3–10), Седма и осма молитва тројице младића (Дан 3, 26–56; 57–58), Пјесма хвале пресвете Богородице (Лк 1, 46–55). Друга пјесма се због тужне тематике изоставља, па је тако у поретку пјесама у канону од прве до девете, са изузетом другом пјесмом, укупно њих осам.

²² *Благовештењски акатист* (*Акатист пресветој Богородици*) дјело је непознатог аутора, за које се претпоставља да је настало као израз захвалности Богородици за избављење Цариграда од непријатеља. Одредницу ‘благовештењски’ добио је по опису благовијести, који се јавља у првом икосу.

српски акатисти, *Благовештењски акатист* био је познат и преведен међу Србима. На то указују фреске, на примјер у Дечанима, на којима су осликани детаљи из овог акатиста.

Наслиједивши овако строго уређен систем богослужбених жанрова, српски средњовјековни писци строго су их поштовали. Међутим, иако одступања нема у формалном смислу, осјетне су неке особености које су карактеристичне за црквену поезију српских средњовјековних писаца. У већ поменутом тексту Божидар Ковачевић запажа да српске службе у односу на византијске садрже много мање „општих лирских места“, а у корист „конкретних алузија из светитељевог живота“, што значи да српски средњовјековни писци у текстове служби уносе много више биографског, историјског, могло би се рећи и 'овоземаљског'. Што је за овај рад важније, Ковачевић додаје: „Сва та оригинална обредна поезија, иако се јако наслања на грчке, византијске узор, ипак има и покоју своју посебну црту, као што је, на пример, *патриотско осећање* (подвукао Д. Д.), које се нарочито запажа у песмама св. Сави или кнезу Лазару.“²³ У такође већ поменутом тексту, Ђорђе Сп. Радојчић каже: „Једну особину оригиналног српског црквеног песништва морамо посебно да истакнемо. Оно није равнодушно према ондашњим друштвеним збивањима. Везано је за српску земљу и несумњиво *заинтересовано са српску народност* (подвукао Д. Д.). „Патриотско осећање“ и „заинтересованост за српску народност“ јесу препознати, али шта то конкретно значи, није даље образлагано. Стога ће се анализом која слиједи покушати дати одговор на питања како се поменуто осјећање и заинтересованост уобличавају у тексту и какав је њихов смисао.

3. Дјела српске црквене поезије

Сачувано је 37 пјесничких дјела старе српске црквене поезије. Она обухватају период од 12. до 17. вијека, тј. списе од Светога Саве до Кипријана Рачанина. Уколико се *Србљак* у издању СКЗ-а упореди са оним у издању Светог архијерејског синода СПЦ, уочиће се одређене разлике. На првом мјесту јесте обим, тј. број дјела која садрже два издања. Издање САС СПЦ (*Србљак*. 1986. (пр. еп. рашко-призренски Павле). Београд: САС СПЦ) опширније је и садржи 47 дјела. То је и разумљиво уколико се узме у обзир то да је *Србљак* као богослужбена књига незаокружено, незатворено дјело и увијек спремно да се у неком од сљедећих издања прошири новим службама новопроявљеним светитељима из српског рода. Јер, условно речено, *Србљак* је српски ми-неј. Друга разлика је у језику, јер издање Српске православне цркве доноси

²³ Божидар Ковачевић. 1950. *Наша стара лирика*. У: Ђ. Трифуновић (пр.). 1972. *Стара књижевност*. Београд: Нолит, 71.

текстове на рускословенском (старословенски језик руске редакције)²⁴ и савременом српском језику. Стога се може рећи да је издање СКЗ-а 'канонско' издање средњовјековне црквене поезије, јер су у њега унијета сва дјела која су до данас позната, и то на српскословенском језику. Она која су настала послуже, природно, не припадају средњовјековној књижевности, па у овом издању нису ни штампана. Од 37 дјела, њих три се не односе на светитеље – Србе (*Канон повратка моштију Светог Јована Рилског, Канон Светом Николи Мирликијском и Акатист Светом првомученику Стефану*), али су их писали српски писци, на српској редакцији старословенског језика, те тако и припадају корпусу српске црквене поезије.

4. Национално осјећање у средњовјековној српској црквеној поезији

Као богослужбени текстови, дјела црквене поезије су „заједничко добро“ цјелокупног православног свијета, јер би требало да су у њој изражене идеје, схватања и очекивања сваког припадника цркве Христове – дакле, свехришћанске заједнице – а не појединачне. Јер онај који се у име Христова крстио постао је члан недјељивог тијела (цркве) коме је глава Христос, а сходно поруци из Павлове *Посланице Галатима*: „Нема ту Јеврејина ни Грка, нема роба ни господара, нема мушкога рода ни женскога; јер сте сви једно у Христу Исусу“ (3, 28). О битности јединственог хришћанског надидентитета свједочи и тзв. првосвештеничка молитва, коју је Исус изговорио непосредно прије хапшења и смрти (Јн 17), а у којој се, поред осталог, каже (21): „Да сви једно буду, као ти, Оче, што си у мени и ја у теби, да и они у нама једно буду да свијет вјерује да си ме ти послао.“ Стога би и служба, као богослужбени текст првог реда, требало да превазиђе етнички ниво и укаже на вриједности и хтијења која су усмјерена ка оном духовном, спасењу и вјечном животу.

Осим три горе наведена изузетка, сва остала стара црквена пјесничка дјела исписана су за богослужбену употребу у славу светитеља из српског рода. И у највећем броју случајева ти светитељи се тако и доживљавају – као *par excellence* представници Срба, њихови просвјетитељи, заступници и у свакој невољи заштитници. Тиме се на њих удара печат својеврсног националног продукта, те се у оквиру сабора православних светитеља издавају као српски изданци чија је једна од примарних функција покровитељство над српским родом. Ова идеја постојано се јавља од најранијег пјесничког

²⁴ Рускословенски је богослужбени језик Руске православне цркве, кодификован у вријеме патријарха Никона почетком 18. вијека, те самим тим и језик на коме су биле написане све богослужбене књиге донијете из Русије у 18. вијеку и намијењене за употребу у Српској цркви. Школовање генерација свештеника и других образованих Срба на овом језику, као и употреба руских богослужбених књига, довело је до тога да српска редакција старословенског језика уступи мјесто руској.

остварења – Савине *Службе Св. Симеону* (око 1200 год.) – па до најкаснијег – *Стихире Св. кнезу Лазару* Кипријана Рачанина (крај 17. вијека). Иако није досљедно спроведено именовање етноса као Срби, него се јављају стилске варијанте – најчешћа алтернација су *Срби/ народ отачаства ти* и *Српска земља/ отачаство/ земља отачаства ти* и сл. – и више је него јасно да се свијест о етничком јединству оформила врло рано.

Но, нема сваки помен *отачаства, српских земаља* и *Срба* исту функцију. Биографски елементи који се украјају у текстове различитих пјесама у службама имају другу сврху. На примјер, када у *Служби Светом краљу Милутину* Данило Бањски каже „мир од Христа измолите отачаству своме“ (С2: 111),²⁵ то није исто као када Теодосије у *Служби Светом Симеону* каже „из отачаства и рода изишао јеси“ (С1: 171). У првом примјеру функција помена отачаства је да се раздијели остатак васељене од Милутиновог етноса, те да се умоли свети краљ да са другим светитељима из свог рода измоли од Бога милост не за све хришћане, како би се очекивало јер су сви једно, већ специјално за српски етнос, јер је Милутин – Србин. У другом примјеру помен отачаства нема ову функцију, већ је чисто биографски, боље рећи географски – Симеон је из своје земље, свог отачаства, из Србије, отишао у страну земљу, на Свету Гору. Након што се разлучи који примјери имају коју од функција, остаје теза да је у српским средњовјековним пјесничким текстовима и те како присутна свијест о српском етносу унутар ширег хришћанског свијета.

СВЕТИ САВА је за собом оставио једно пјесничко дјело, *Службу Светом Симеону*, која се сматра и првим дјелом српске црквене поезије. И већ се у њему препознаје национално осјећање, којим је прожето прослављање уједно и првог светитеља из српског рода.²⁶ Тако Симеон добија епитет „отачаствољупца“ (С1: 29), који ће касније понијети још неки српски светитељи. Приказан је као онај који у отачаству показује прави пут царевима (С1: 9), који је свјетилник свога отачаства (С1: 9), онај који им непрестано проповиједа (С1: 9) и, наравно, онај којем се моле да од Бога испроси мир за „своје отачаство“ (С1: 19), те да га просвијетли (С1: 29). Овдје зачете, идеје и осјећања о националном идентитету светитеља прожимаће дух црквене поезије и готово да ће бити свеprisутне. Наравно, увијек уз изузетке.

Непознати Савин ученик саставио је *Службу преносу моштију Светога Саве*, вјероватно за потребе овог догађаја.²⁷ Сава, као онај који је „постао странац отачаству“ (С1: 35), сада се враћа и „српска земља га прима“ (С1: 67) и „празнују људи српске земље“ (С1: 83), јер имају онога ко је „отачаству своме

²⁵ Ради прегледности, а због високе фреквентности цитата из *Србљака*, њихово поријекло у цијелом раду биљежиће се скраћено и у загради поред самог цитата. Прво ће се дати скраћеница тома у којем се текст налази, а потом и број стране. На примјер, С2: 111 – *Србљак*, друга књига, страна 111.

²⁶ Претпоставља се да је Симеон Немања канонизован 1199, тако да је већ 1200. Св. Сава могао написати ову службу, односно бар неке дијелове.

²⁷ У мају 1237. године краљ Владислав је пренио Савине мошти из Трнова у Милешеву.

утврда“ (C1: 53), те му се моле да „спаси отачаство“ (C1: 63), да га просвијетли (C1: 55) и вапију – „људе отачаства ти избави“ (C1: 61).

У *Служби уснућу Светог Сава*, непознатог монаха манастира Милешева, Сава се директно назива „српским светилом на земљи“ (C1: 109). Дао је „храну бесмртности отачаству својему“ (C1: 99), а сада га моле да дарује отачаству јединство, мир и велику милост (C1: 95) и да га чува непобијеђено, јер како кажу – „ти си његово утврђење“ (C1: 111).

Биографски помени отачаства²⁸ присутни су у *Канону Светом Сави*, чији је писац непознат. Као такви, нису у служби наглашавања националног осјећања.

Теодосије, један од најпознатијих, најчитанијих средњовјековних писаца, за собом је оставио и шест пјесничких дјела (*Служба Светом Сименону; Служба Светом Сави; Заједнички канон Спасу Христу, Светом Симеону и Светоме Сави; Заједнички канон Светоме Симеону и Светоме Сави на осам гласова; Заједнички канон Светоме Симеону и Светоме Сави четвртог гласа; Служба Светом Петру Коришком*). Занимљиво је да се Теодосије, пишући службу првом српском светитељу негосподског рода – Св. Петру Коришком, поступком лиризације умногоме приближава византијским парадигмама, у којима су, како је већ напоменуто, историографски, биографски елементи секундарни и рјеђи. Но, ни он не пропушта, када говори о бившем српском монарху, да каже како је он „српска похвала и украшење“ (C1: 163), „отачаствољубац“ (C1: 179, 207), „добар поборник“ за своје отачаство (C1: 207). С друге стране, и његов син Сава је „отачаствољубац“ (C1: 221, 265), „светли отачаству светилник“ (C1: 229), „чистота отачаства својега“ (C1: 241), „похвала отачаства својега“ (C1: 259), а природно и заштитник.²⁹ Интересантна је и синтагма „отачаства туђа“ (C1: 279), којом Теодосије описује све земље које је обилазио Свети Сава, а прававећи дистинкцију у односу на сопствену домовину.

Данило Пењки аутор је двају пјесничких дјела – *Службе Светом Архиепископу Арсенију и Службе Светом архиепископу Јевстатију*. И у његовој поезији има елемената националног, и то изражених придјевом „српски“. Архиепископ Арсеније је „српски светилник“ (C2: 9), „српско утврђење“ (C2: 11), те „приличи српском роду Арсенија да свагда има архијереја“ (C2: 13) и стога „српска пречасна црква ликује“ (C1: 17).

С друге стране, Данило Бањски не употребљава поменути придјев, већ национално осјећање у својој *Служби Светом краљу Милутину* изражава поменом отачаства. Милутин је „крепки заступник отачаства својега“ (C2: 85) који „светли отачаству својему“ (C2: 87), „добар поборник и отачаствољубац“ (C2: 119) који хоће да „отачаство своје просветли“ (C2: 121). Као добри изданак свога народа, Милутин треба да измоли од Бога мир својој земљи (C2: 93) и да своје отачаство „избави од надошлих беда“ (C2: 89).

²⁸ На примјер: „Себе Богу посветив, оставио си отачаство своје“ (C1: 125).

²⁹ Овдје постоје историографски упливи, јер се у тексту помињу „празноумни Гот“ и „непријатељ цар угарски“, који устају на Савино отачаство, те он треба да им се успротиви (C1: 265, 271, 275).

Непознати писац тропара, катавасије и свјетилна Светоме Симеону и Светом Сави није унио овакве елементе. Наравно, у свега неколико редака, колико ови текстови заузимају, овакве идеје се готово нису ни могле развити.

Такође, непознати писци стихире и тропара Светом кнезу Лазару и још једне стихире истом светитељу нису се, можда из истог разлога, задржавали на овој идеји. Лазар се у једној од стихира назива „похвала царева и свога отачаства“ (С2: 135) и то је све.

Службу Светом кнезу Лазару саставио је непознати монах манастира Раванице. У самом заглављу стоји да је служба посвећена кнезу Лазару – „бившем самодршцу земље српске“ (С2: 145). Као светитеља Лазара имају „његово отачаство и паства“ (С2: 173) и, како каже, отачаство које га је „узгојило“ хвали се његовим пеленама (С2: 195). Овдје је дат врло занимљив стих који илуструје карактеристично подвајање српског у односу на општехришћанско, јер се каже: „Јавио си се [...] свим вернима, а највише своје отачаству“ (С2: 183). Најексплицитније се указује на подвајање народа који је „узгојио“ светитеља, те му према томе и припада његова специјална пажња.

МАРКО ПЕЊКИ у *Служби Светом архиепископу Никодиму и Служби Светом патријарху Јефрему* употребљава биографске податке са подвлачењем националног елемента, те каже да је архиепископ Никодим „српски првопрестолник“ (С2: 205), „српске цркве просветитељ“ (С2: 213), а украшен је „царства српског венцем“ (С2: 231). Патријарх Јефрем је мудрим учењем „украсио српски велики престо“ (С2: 271), а „српска црква велика“ (С2: 275) са радошћу је прихватила његове мошти.

ЈЕФРЕМ, аутор *Молебног канона са деспота Стефана Лазаревића*, није уносио овакве елементе.

Иако несрпског поријекла, ГРИГОРИЈЕ ЦАМБЛАК је у *Служби Светом краљу Стефану Дечанском* позвао српски народ да прослави свог заступника – „српска колена сва усрдно стеците се својега заступника славећи“ (С2: 309). „Српски родови сви“ (С2: 315) треба да га похвале, а „српска племена сва“ (С2: 323) радују се успомени на светог краља. Стефан Дечански је „красан отачаству своје и васељени благоцветан“ (С2: 325), а изнад свега је „свога отачаства непоколебљиви бедем“ (С2: 341), јер га је управо отачаство принијело као „дар частан Господу“ (С2: 343).

Непознати писац *Молбеног канона Светом краљу Стефану Дечанском* и непознати монах манастира Девич који је саставио *Службу Светом Јоаникију Девичком* такође у својим дјелима немају оваквих елемената.³⁰

Сва дјела посвећена светима из лозе Бранковића написали су анонимни аутори, вјероватно монаси, и то из Купинова и Крушедола. Хронолошки прво из низа тих дјела, *Службу Светом деспоту Стефану Бранковићу*, написао је непознати монах из Купинова. Као и до тада, у служби се у потпуности подваја

³⁰ У *Служби Светом Јоаникију Девичком* заиста се помиње „отачаство“, али као својеврсна географска одредница, а да би се указало на мјесто Јоаникијевог испосништва: „У отачаству своје држао си се понижењем“ (С2: 389).

отачаство од остатка васељене. У прослављању светитеља треба да учествује свако, да се радује, али аутор посебно наглашава: „Срадујте се с нама, отачаство и народи“ (С2: 413). И деспот Стефан је „отачаствољубац“ (С2: 415) и „венац отачаству своме“ (С2: 441). Иако је (сада се уплићу биографски дијелови) „из отачаства изгнан“ (С2: 423), „засија спомен његов драги отачаству му“ (С2: 443).

Непознати монах из Крушедола готово у потпуности у *Служби Светом архиепископу Максиму Бранковићу* помен националног елемента користи у биографске сврхе. Максим је „бивши деспот српски“ (С2: 467), а настанио се „у области свога отачаства“ (С2: 469). Међутим, када говори о прослављању светитеља, запажа да се само „српски родови стичу празничко славље приносећи“ (С2: 495).

Ангелина Бранковић није именована као „отачаствољубац“, нити има помена о њеном евентуалном покровитељству над српским родом у *Служби Светој мајки Ангелини Бранковић*, коју је написао непознати монах манастира Крушедол. Иако је њен култ заживио недуго по упокојењу, многи су могући разлози за њено изузимање са пописа искључиво српских заступника. Нарочито се истичу два – да њој, као жени, није намијењена таква улога (ипак је у питању 16. вијек), а никако се не смије заборавити чињеница да је Ангелина несрпског поријекла.³¹

У *Служби Светом деспоту Јовану Бранковићу*, који је био Ангелинин син, ствари су другачије. Све је препуно епитета „српски“, јер Јован је „веселе земље српске“ (С3: 59), „земље српске утврђење“ (С3: 65), „српске земље светило“ (С3: 73), „земље српске нахрањење“ (С3: 77), „земље српске заступник“ (С3: 97), „похвала земљи српској“ (С3: 127), „просветљење и штит људима отачаства“ (С3: 129) итд. Снажан национални импулс иде дотле да се чак Јованово светитељство схвата као похвала његовој земљи, јер „изволи Бог да прослави тобом земљу отачаства твога“ (С3: 103), каже пјесник – монах из Крушедола. Све је препуно узвика и помпезног позивања на радост: „ликуј, српског народа богосабрана чето“ (С3: 53), „приђите славно, српског народа сабори“ (С3: 67), „ликуј, српски народе“ (С3: 87), „ликуј, Сирмијо, земљо српска“ (С3: 93), „приђи, сав српски народе“ (С3: 129), „ликуј, Сирмијо, и, земљко српска, весели се“ (С3: 131). На Јована се полагају наде да ће се молити за народ српски, који се „обрадова“ (С3: 103), јер ће Бог светитељевим посредством дати „мир црквама и тишину земљи српској“ (С3: 125).

У *Заједничкој служби светим деспотима Бранковићима* непознати Крушедолац позива сав српски народ да прослави посвећене Бранковиће (С3: 137), јер светитељ из ове породице је „земље српске светило“ (С3: 151), који треба да погледа „на људе отачаства својега“ (С3: 203), да се моли за њих (С3: 155), да им помогне у невољама (С3: 195).

У 16. вијеку порасло је међу Србима интересовање за пјеснички облик акатиста, те је вјероватно тада и настао *Акатист Светоме Сави* непознатог

³¹ Ангелину је Стефан Бранковић упознао када се, 1460. године, склонио у Албанију код Ђурђа Кастриота Скендербега. Отац јој је био Аријанит, господар Елбанаског краја.

аутора. Херетизам³² којим се завршава сваки од икоса у овом акатисту гласи: „Радуј се, светитељу Саво, српски просветитељу!“ Тиме је јасно наглашена мисаона линија и накана похвале Саве као „првог просветитеља рода српског“ (СЗ: 213), „земље српске благоцветног цвета“ (СЗ: 215), „српског кедра што се лепотом уздиже до неба“ (СЗ: 215), и што је посебно занимљиво – „пуне мере истинитог отачаствољубља“ (СЗ: 217). Сава је „први у отачаству своме“ (СЗ: 223), „светило што сву српску земљу просветли“ (СЗ: 225), „рода српског учитељ“ (СЗ: 227) итд. Постоје и врло лијепа, крајње лирска обраћања Светом Сави, као кад му се каже: „камене крепки на коме црква српска назда се“ (СЗ: 223), или „добри крмилару буром гоњене цркве српске“ (СЗ: 223), или „сунце што све области српске духовно осија“ (СЗ: 227).

Монах из манастира Шишатовац, чије име није сачувао, аутор је *Службе Светом кнезу Стефану Штиљановићу*, која не обилује исказима о националном. У овом дјелу постоји само један помен, и то када се каже: „Светло се да нас српска црква весели“ (СЗ: 257).

Српски патријарх ПАЈСИЈЕ ЈАЊЕВАЦ саставио је *Службу Светом Симону и Службу Светом цару Урошу*. Свети Симон, српски краљ Стефан Првовјенчани, описан је као „Србима велика похвала“ (СЗ: 307), „велики и први цар Срба“ (СЗ: 315), „Срба велики поборник“ (СЗ: 319), „пастир Србима и водитељ“ (СЗ: 341). И сада се призивају иночки зборови и „српски сабор“ (СЗ: 353) да прославе упокојење првог српског краља, те се додаје: „Оче Симоне, свој род не заборави“ (СЗ: 317). Исто тако „српска област радује се“ (СЗ: 381), јер се Свети цар Урош јави „на похвалу роду својему“ (СЗ: 375), а свети цар, који је „српско украшење“ (СЗ: 361), треба да гледа на род свој и отачаство своје (СЗ: 387, 389).

У стихири коју је непознати Крушедолац саставио у част Светог деспота Јована Бранковића помиње се само на једном мјесту како „српска света црква данас ликује“ (СЗ: 395). Исто је и са стихиром коју је у славу кнеза Лазара испјевао КИПРИЈАН РАЧАНИН – само на једном мјесту се каже: „Приђите данас, саборе православни и српски народе“ (СЗ: 399). Но, ово мјесто је значајно јер се српски народ издваја из сабора православног народа, наравно не суштински већ у сврху наглашавања елемента ‘српскости’ у ширем, православном окружењу.

Како је већ наведено, дјела Димитрија Кантакузина, Зографа Лонгина и непознатог писца односе се на светитеље који нису Срби, па сходно томе у њима изостаје овакав поступак.

³² Херетизми, од грч. *ха ре* (‘радуј се’), представљају други дио икоса сваког акатиста у којима свака реченица започиње усликом „радуј се“, а сваки се икос завршава истим херетизмом.

5. Закључак: света господа српска – српски отачаствољупци

Утицај историјских чињеница није мимоишао ни литургијско стваралаштво, будући да су готово све службе исписане у част „светородне господе српске“. Изузетак су само Теодосијева *Служба Светом Петру Коришком* и *Служба Светом Јоаникију Девичком*, чији је аутор непознат. Обојица скромног поријекла, који су живот провели у тиховању, далеко од владарског двора, Петар Коришки и Јоаникије Девички стога нису добили епитет „отачаствољубаца“ и заштитника српског народа, будући да ни за живота нису показали интерес за овоземаљске потребе. Али су зато, с друге стране, свети Немањићи, Бранковићи и архиепископи српски, бивајући и за живота кормилари националне историје, и након смрти прихватани као патрони, отачаствољупци, украси и утврђење земље српске. Јер, својеврсни „ типови понашања “ који су били карактеристика, али и обавеза средњовјековног владара, подразумевају да „ српски владар, дакле, треба да милост од Бога добијену испољава као љубав према отачаству: светлошћу којом је од Бога просветљен, треба да обасја и просветли српски род “,³³ што је прихваћено и као „ тип понашања “ светитеља – Срба. Владар, који је *regale semen* (племенитог рода), за живота је *rex iustus* (праведан владар) и тако постаје *imago Dei* (слика Божија)³⁴ и након смрти је покровитељ свог народа, својеврсни *rex prosperans* (владар који обезбјеђује благостање).

Међутим, и даље је необично тако истрајно издвајање Срба светитеља и разумијевање њихове светости не искључиво као личног подвига и примјера на који би требало да се угледа сваки православни хришћанин, већ и као прилике да српске земље обезбиједе специјалног заговорника који ће им без сумње пружити помоћ у свакој недаћи. И зато непознати Крушедолац узвикује – „ Ликуј, српски народе (...) ликуј, Сирмијо, земљо српска “ – јер се, како додаје патријарх Пајсије Јањевац, „ јави српском роду “ – „ отачаства молитвеник у Бога “, закључио би Димитрије Кантакузин. Но, нити је светитељ само српски, нити је он похвала само српског рода и српске земље, нити је молитвеник само свога отачаства. Светост је пут сваког хришћанина, а сходно старозавјетном упутству „ Будите свети, јер сам ја свет, Господ Бог ваш! “ (3 Мој 19:2) и ријечима Исусовим: „ Будите, дакле, ви савршени, као што је савршен Отац ваш небески! “ (Мт 5:48). Због тога, уздижући агнец на литургији, свештеник и узвикује „ Светиње светима! “, а свети су они који су савршени у врлини, као и они који се труде то да постану. Дакле, светост као таква јесте индивидуална, јер се тиче достојног одговора сваког појединца. С друге стране је и колективна, јер се тежи освећењу цјелокупне заједнице. Али ни у ком облику она није средство путем којег се може привилеговати појединац или

³³ Димитрије Богдановић. 1997. *Студије из српске средњовековне књижевности*. Београд: СКЗ, 120.

³⁴ Видјети: Смиља Марјановић Душанић. 1997. *Владарска идеологија Немањића*. Београд: СКЗ/САС СПЦ / СЛЮ.

група, нарочито ако се узме у обзир да је хришћанска црква католичанска (= саборна) и да не трпи било какав облик подвајања. Заједница је једна, света и саборна. А ако је таква, у њој нема ни Јеврејина, ни Грка, па ни Србина.

Литература

Извори

- Србљак – службе, канони, акатисти.* Књига прва. 1970. (пр. Ђорђе Трифуновић). Београд: СКЗ.
- Србљак – службе, канони, акатисти.* Књига друга. 1970. (пр. Ђорђе Трифуновић). Београд: СКЗ.
- Србљак – службе, канони, акатисти.* Књига трећа. 1970. (пр. Ђорђе Трифуновић). Београд: СКЗ.

Штампане монографске публикације

- Богдановић, Димитрије. 1980. *Историја старе српске књижевности.* Београд: СКЗ.
- Богдановић, Димитрије. 1997. *Студије из српске средњовековне књижевности.* Београд: СКЗ.
- Лихачов, Дмитриј Сергејевич. 1972. *Поетика старе руске књижевности.* Београд: СКЗ.
- Марјановић Душанић, Смиља. 1997. *Владарска идеологија Немањића.* Београд: СКЗ/ САС СПЦ/ СЛИО.
- Мирковић, Лазар. 1982. *Православна литургија – први општи део.* Београд: САС СПЦ.

Антологије и чланци из зборника

- Богдановић, Димитрије. Византијски књижевни канон у српским службама средњег века. У: Ђ. Трифуновић (пр.). *О Србљаку – студије.* Београд: СКЗ, 97–125.
- Ковачевић, Божидар. 1950. Наша стара лирика. У: Ђ. Трифуновић (пр.). 1972. *Стара књижевност.* Београд: Нолит, 69–81.
- Павловић, Д. и Маринковић, Р. (пр.). 1975. *Из наше књижевности феудалног доба.* Београд: Просвета.
- Павловић, Миодраг. 1964. Старо српско песништво. У: Ђ. Трифуновић (пр.). 1972. *Стара књижевност.* Београд: Нолит, 88–91.
- Радојчић, Ђорђе Сп. 1957. Старо српско духовно и световно песништво. У: Ђ. Трифуновић (пр.). 1972. *Стара књижевност.* Београд: Нолит, 82–87.
- Стефановић, Димитрије. 1964. Појање старе српске духовне поезије. У: Ђ. Трифуновић (пр.). 1972. *Стара књижевност.* Београд: Нолит, 122–126.
- Трифунковић, Ђорђе. 1962. Стари српски песнички записи. У: Ђ. Трифуновић (пр.). 1972. *Стара књижевност.* Београд: Нолит, 92–121.

Трифуновић, Ђорђе. 1970. Стара српска црквена поезија. У: Ђ. Трифуновић (пр). *О Србљаку – студије*. Београд: СКЗ, 9–93.

Трифуновић, Ђорђе. 1970. О овом издању. У: Ђ. Трифуновић (пр). *О Србљаку – студије*. Београд: СКЗ, 491–495.

Danijel Dojcinovic

NATIONAL IDENTITY IN ANCIENT SERBIAN ECCLESIASTICAL POETRY

Summary: The Ancient Serbian Ecclesiastical Poetry implies medieval texts for churching service that are collected and published in *Srbljak*. This work explores the proportion of national awareness in making these texts, which, by themselves, have a universal character being aimed to the entire Orthodox world. A question is trying to be answered whether and how Serbian identity occurs in the texts, which, by themselves, should not have such features.